

АНАСТАСІЯ ЧЕБОТАРЬОВА
(Полтава)

ЦИКЛ «ВОРОНЕЖСКИЕ ТЕТРАДИ» ЙОСИПА МАНДЕЛЬШТАМА

Ключові слова: ліричний герой, образ автора, мотив, тема.

Цикл Й. Мандельштама «Воронежские тетради» викликає великий науковий інтерес, оскільки він недостатньо вивчений у контексті творчості митця внаслідок тривалих ідеологічних заборон. Вірші цього циклу дійшли до нас лише завдяки дружині поета Надії Мандельштам після його смерті.

«Воронежские тетради» значно відрізняються від попередніх двох збірок Й. Мандельштама – «Камень» і «Tristia» – за тематикою і засобами поетичного вираження. Крім того, на відміну від інших збірок, поетичні образи автора та ліричного героя тут майже збігаються. Можливо, це було спричинено тим, що митець уже мав певний літературний та життєвий досвід, а може – душевним станом, у якому він перебував. «Вірші Мандельштама воронезького періоду, мабуть, будуть довго ще викликати суперечки. Багато побачать у них перші ознаки того розумового розладу, який здолав Мандельштама наприкінці життя. Багато будуть віддавати перевагу віршам раннього та середнього періоду» [3, с. 61], – писав Гліб Струве у статті «О.Э. Мандельштам. Опыт биографии и критического комментария».

Однак до цього часу ґрунтовного аналізу циклу «Воронежские тетради» Й. Мандельштама з урахуванням еволюції ліричного героя немає, тому дана стаття є актуальною. Літературознавці (Е. Роговер, М. Струве, О. Лекманов, С. Кочетова та інші) вважають цикл «Воронежские тетради» одним із найбільш плідних і складних у поетичному спадку митця, пояснюючи це тим, що у віршах 1930-х років поет Срібного століття прагне з максимальною ясністю виказати свою позицію і кидає виклик антигуманній владі. У листопаді 1933 року поет написав вірш, у якому містилися гнівне звинувачення й опис Сталіна:

*Мы живем, под собою не чуя страны,
Наши речи за десять шагов не слышны,
А где хватит на полразговорца, –
Там припомнят кремлевского горца [1, с. 202].*

Цей вірш-діатриба став фатальним у долі поета. В ніч з 13 на 14 травня 1934 року Й. Мандельштам був заарештований і відправлений у заслання на три роки у м. Чердинь Пермської області. У засланні поета хотіли зломити та виснажити не лише фізично, але й психічно. Його утримували в нелюдських умовах, і поет був доведений майже до відчаю та божевілля. Тож не витримавши випробувань і принизливого становища, митець хотів покінчити життя самогубством, вистрибнувши з вікна лікарні, де перебував під наглядом. Однак здійснити суїцид йому не вдалося, він лише отримав травми. Після цього випадку дружина поета Надія Мандельштам звернулася до влади з проханням полегшити покарання. Про митця також клопотали А. Ахматова, Б. Пастернак, М. Бухарін та інші.

Прохання було задоволено, і в травні 1937 року Й. Мандельштама перевели до Воронежа. Загалом у Воронежі він прожив три роки – з 1934 по 1937 рр. Тут поет жив випадковими підробітками в газеті, чим могли йому допомагали друзі. І весь цей час поет чекав на сурове покарання – розстріл. Однак раптова «делікатність» вироку викликала у митця душевне збентеження, яке пізніше знайшло втілення у низці віршів про радянську владу та готовність до смерті. Пояснити це можна тим, що Й. Мандельштам, перебуваючи у засланні, був дуже виснажений та наляканий. У Воронежі він написав «оду» Сталіну – вірш «Стансы»:

*Я не хочу среди юношей тепличных
Разменивать последний грош души,
Но, как в колхоз идет единоличник,
Я в мир вхожу, и люди хороши [1, с. 217].*

У підрозділі до першого тому Й. Мандельштама «Примечания. Варианты. Разночтения», що з'явився у світ у 1991 році, є пояснення до першого рядка цього вірша: «Тепличне покоління радянської молоді, у тому числі й літературної, покоління штучно відібране та вирощене в умовах безперервного піклування згори – про його професійну освіту, його ідеологічні погляди, навіть про його, молоде покоління, естетичних смаків, поглядів на життя, – це покоління глибоко чуже поетові, він не хоче серед цих «юношей тепличных разменивать последний грош души» [1, с. 524]. Вірш просякнутий песимізмом, у ньому постійно звучить трагічний мотив: «Я должен жить, дыша и большевея, / И перед смертью хорошея / Еще побыть и поиграть с людьми»; «Я должен жить, дыша и большевея, / Работать речь, не слушаясь, сам-друг» [1, с. 218]. Усе це яскраво характеризує жах поета, складний внутрішній душевний стан, у якому він перебував. Гліб Струве зазначав: «Звісно, в цих воронезьких віршах багато недопрацьованого, «чорнового», часто це варіанти одного й того самого вірша, і якісь із цих варіантів, мабуть, були б відкинуті поетом. Однак саме тепер, коли ми знаємо його воронезькі вірші – в яких з такою силою відобразилася і його власна трагедія, і трагедія російської літератури цього часу – Мандельштам постав перед нами на весь свій поетичний зріст» [3, с. 59].

Незважаючи на невлаштоване життя й до краю скрутне становище у засланні, Й. Мандельштам продовжує писати. Саме у Воронежі митець написав цикл поетичних творів, об'єднаних під загальною назвою «Воронежские тетради».

Е. Роговер вирізняв у спадщині поета Срібного століття саме цей поетичний цикл, про який писав: «У творчості поета виникає нова для нього тема природи, рідної землі («Я к губам подношу эту зелень...»), «Чернозем», «Мой щегол, я голову закину...»). Поет піднімається до вічних тем світового мистецтва («Тайная вечеря»), розробляє високі філософські мотиви («Может быть, это точка безумия...»)» [2, с. 90].

У своєму поетичному осмисленні світу Й. Мандельштам розкриває значення людського буття через природу. Тема природи потужно виявилась у його вірші «В лицо морозу я гляжу один» (1937):

*В лицо морозу я гляжу один:
Он – никуда, я – ниоткуда,
И все утюжится, ploится без морщин
Равнины дышащее чудо [1, с. 237].*

Продовжуючи романтичну традицію слідом за Ф. Тютчевим, Й. Мандельштам утверджує думку про тотожність життя людини та природи. Утім, на відміну від Ф. Тютчева, Й. Мандельштам розкриває трагізм людського буття, а страждання здебільшого передає за допомогою образів природи:

*А солнце шурится в крахмальной нищете –
Его прищур спокоен и утешен...
Десятизначные леса почти что те...
А снег хрустит в глазах, как чистый хлеб безгрешен* [1, с. 238].

Аналізуючи українську тематику в поетичній спадщині Й. Мандельштама, П. Уляшов справедливо зазначає: „Мандельштам, однак, буде не лише автором „гімну” про революцію та свободу, але й першим, та, мабуть, єдиним поетом у країні, хто в 1930-ті роки написав про голод у Криму, Україні, Кубані” [4, с. 34]. Подорожуючи країною, митець разом з дружиною бував в Україні під час голодомору. Поет був настільки вражений голодом 1933 року, який був штучно створений радянською владою на центральній частині України та Кубані, що, не боючись переслідувань тоталітарної влади, написав вірш: „Холодная весна. Голодный старый Крым” (1933):

*Природа своего не узнает лица,
И тени страшные Украины, Кубани...
Как в туфлях войлочных голодные крестьяне
Калитку стерегут, не трогая кольца...* [1, с. 195].

У «Воронежских тетрадах» Й. Мандельштам залишається вірним духу протесту проти диктаторського режиму, ідеологічного засилля. Усьому цьому митець протиставляв могутність та велич художнього слова. Поет настільки був упевнений у своїй непереможній правоті, що у квітні 1935 року написав пророчий вірш про свою творчість, яка, можливо, колись буде належно оцінена:

*Эта, какая улица?
Улица Мандельштама.
Что за фамилия чертова! –
Как ее не вывертывай,
Криво звучит, а не прямо* [1, с. 212].

Коли у поета не лишалося слів для вираження болю, страждань та печалі, тоді він звертався до гумору. Й. Мандельштам вірив у безсмертя своїх творів, тому у вірші з’являється рядок: «Улица Мандельштама». Митцю вдалося описати не лише себе, свій характер, але й своє значення у світі:

*Мало в нем было линейного.
Нрава он не был лилейного,
И потому эта улица,
Или, верней, эта яма –
Так и зовется по имени
Этого Мандельштама* [1, с. 212–213].

Не можна не погодитися з Е. Роговером, котрий, аналізуючи цикл віршів Й. Мандельштама «Воронежские тетради», виділяє одночасно підйом і спад у його творчості: «У воронезькому циклі (1935–1937) Мандельштам досягає виключної цільності, відчуття величності всесвіту, багатогранності бачення життя, точності та виразності її картин» [2, с. 68]; «Водночас своє воронезьке заслання Мандельштам усвідомлює як рух до безодні, куди він провалився» [2, с. 87].

Поет користується таким прийомом для того, щоб приховати за образом свого ліричного героя власний душевний стан, який може втілитися лише у поезії. Для автора важливим є показати подорож ліричного героя не в хронологічних рамках, а крізь час і простір, тому дійсність у художньому світі поета розділена на «до» і «після», на «там» і «тут». У своїх віршах митець Срібного століття шукає самого себе, усвідомлює своє місце у світі, зливаючись із ліричним „Я”. Наприклад, у вірші «Чернозем» (1935) відбувається злиття ліричного героя зі світом, яке ясно виражене в пейзажній замальовці, наповненій відчуттями про минуле, сучасне і майбутнє суспільства та країни:

*В дни ранней пахоты – черна до синевы,
И безоружная в ней зиждится работа –
Тысячехолмия распаханной молвы –
Знать, безокружное в окружности есть что-то!* [1, с. 210].

Ліричний герой поета постійно змінюється, трансформується і нагадує чимось мандрівника, який іде по колу. Для Й. Мандельштама важливо це показати на лоні природи, викликаючи асоціативні образи та натяки, які розкривають певні душевні переживання, внутрішній світ і психологічну трансформацію образу. Наприклад, у віршах воронезького періоду є декілька віршів, об'єднаних темою річки Кама: «Как на Каме-реке глазу тёмно, когда / На дубовых коленях стоят города» (1935), «Я смотрел, отдаляясь на темный восток – / Полноводная Кама неслась на буюк» (1935).

Пейзаж у ліриці Й. Мандельштама воронезького періоду виступає фоном для трагічних подій, на відміну від ранньої поезії Й. Мандельштама, де простежувалася тенденція до наслідування тютчевської традиції зображення природи як великого живого організму, що виступає самостійною дійовою силою. Наприклад, у вірші «Как на Каме-реке глазу тёмно...» річка асоціюється з великомученицькою дорогою долі, яку змушений долати митець. Віршам про Каму властива асоціативність стилю поета, що ускладнює сприймання мандельштамівської лірики через засоби поетичного мовлення: метафори («жгучий ельник», «хвойный восток», «упиралась волна» и др.), характерологічні епітети, які підкреслюють напружений стан ліричного героя («безумная гладь»), авторські неологізми («чернолюдем велик») та епітети, що виражені у короткій формі прикметників («мелколесьем сожжен»). Цикл віршів про Каму організує асоціативний резонатор, спрямований на те, щоб його викликати і змусити працювати. Автор пише про те, що перебуває за ґратами, а голова його «в огне» від роздумів. У віршах про Каму образ автора співвідноситься з ліричним образом героя: в обох переважає меланхолічний настрій, гострі переживання, туга, неспокій та сум. Наприклад, перебуваючи у засланні, автор передає власний душевний стан, свої почуття, настрої героєві:

*Там я плыл по реке с занавеской в окне,
С занавеской в окне, с головою в огне [1, с.216].*

У віршах воронезького періоду Й. Мандельштам використовує конкретні географічні назви (Чердын, Казань, Урал, Тоболь, Обь і Кама) для того, щоб надати поетичному світу більшої реальності, а використовуючи займенник першої особи «я», поет переконує читача, що він є очевидцем зображуваного:

*Я смотрел, отдаляясь на хвойный восток –
Полноводная Кама неслась на буюк.
И хотелось бы гору с костром отслоить,
Да едва успеваешь леса посадить.
И хотелось бы тут же вселиться – пойми –
В долговечный Урал, населенный людьми,
И хотелось бы эту безумную гладь
В долгополой шинели – беречь, охранять [1, с.216].*

Отже, цей вірш має два плани зображення. Перший являє реальне життя, а другий – ірреальний, те, до чого він прагне.

Загалом віршам Й. Мандельштама властивий напружений ліризм і глибокий філософський зміст. Конкретне явище співвідноситься із загальнолюдським та вічним. Складний, наповнений глибоким значенням світ вірша створюється багатозначністю слова, що розкривається тільки в художньому контексті. Гліб Струве відзначав: «Для зрілого Мандельштама характерним є один прийом: наполегливе, настирне повторення певних слів-образів. Як часто, наприклад, у зрілих віршах Мандельштама зустрічаються в найнесподіваніших поєднаннях, у найнепередбачуванішому контексті певні улюблені слова-образи – «ласточка», «звезди», «соль». Це і є ті слова-Психеї, про які він говорить, що вони блукають вільно довкола речі, як душа навколо полишеного, але не забутого тіла» [3, с. 58]. Психея для Мандельштама – це не просто образ, а уособлення душі людини.

Й. Мандельштам у засланні не просто звертає свою ліричну творчість до багатозначності слів, він уміло оперує ними, не забуваючи збагатити значення додатковим змістом у кожному новому художньому творі. Тому в його творчості виникають так звані слова-символи, «сигнали», що переходять з одного вірша в інший. До таких «слів-сигналів» воронезького періоду належать: «соль», «век», «ласточка», «ноч» та інші.

Причому відчуття єдиного контексту творчості поета простежуватиметься через різні зазначені мотиви: «соль», що символізує совість, обов'язок: «Умывался ночью на дворе», і ще буде пов'язуватись із мотивом жертви: «1 Января 1924», «Крутая соль торжественных обид». Слово «век» створює неоднозначний образ, який змінюється залежно від контексту: «Век мой, зверь мой, кто сумеет заглянуть в твои зрачки» або «Но разбит твой позвоночник, мой прекрасный жалкий век». А ось слово «ласточка» створює поняття, яке асоціюється з мистецтвом, творчістю, свободою думки та слова: «Я слово позабыл, что я хотел сказать. Слепая ласточка в чертог вернется», «И живая ласточка упала на горячие снега» та ін. Поет ніколи не мав ілюзій щодо сучасної йому дійсності, можливо, тому центральне місце у циклі творів воронезьких років Й. Мандельштама

посідає вірш «Стихи о неизвестном солдате» (1937). У цьому творі поет сподівався на те, що час залишить його ім'я у вічності:

*Весть летит светопыльной дорогою –
Я не Лейпциг, не Ватерлоо,
Я не Битва Народов. Я – новое, –
От меня будет свету светло [1, с. 246].*

Цей ліричний твір відтворює жахливу картину пореволюційного періоду. Протягом 1920-1930-х років митець показує форми розладу минулого, сучасного і майбутнього, а з'єднувальним ланцюгом поміж ними має виступати ліричне „я” поета:

*За гремящую доблесть грядущих веков,
За высокое племя людей
Я лишился и чаши на пире отцов,
И веселья и чести своей [1, с. 162].*

Вірші воронезького циклу Й. Мандельштама довго лишалися неопублікованими. Вони не були політичними, але вся творчість митця сприймалась як виклик.

У цілому всі вірші, написані в 1934-1937 роках, мають трагічний підтекст не тільки за тональністю, змістом, але і за формою. Оскільки ці вірші були написані в заслання, то всі вони просякнуті відчуттям близької загибелі, а іноді взагалі звучать як заклинання, наприклад, вірш «Пусти меня, отдай меня, Воронеж» (1935):

*Пусти меня, отдай меня, Воронеж, –
Уронишь ты меня или проворонишь,
Ты выронишь меня или вернешь –
Воронеж – блажь, Воронеж – ворон, нож! [1, с. 211].*

Хоча всі вірші цього циклу насичені песімізмом та втомою, голос поета та його ліричного героя перемагає час і утверджує жагу життя. Особливу увагу в цьому плані заслуговує вірш «Стихи о неизвестном солдате», в якому Й. Мандельштам висловив свою єдність з іншими жертвами сталінського режиму:

*До чего эти звезды изветливы:
Все им нужно глядеть – для чего?
В осуждение судьбы и свидетеля,
В океан, без окна вещество [2, с. 244].*

Слід зазначити, що до цього часу багато дослідників бачать у «Воронежских стихах» Й. Мандельштама лише «эзопов язык». На цей факт указували І. Месс-Бейер у своїй праці «Мандельштам и сталинская эпоха: Эзопов язык в поэзии О. Мандельштама» (1997), а також О. Ласунський у своїй науковій праці «Отдай меня, Воронеж...» (1995) та інші.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що хоча Й. Мандельштам перебував у заслання, однак і там він продовжував писати, а отже, мав ковток свіжого повітря, бо він

«жив» своїми поетичними творами. Після заслання поет повернувся разом із дружиною до Москви, де він не мав права не те що працювати, але навіть проживати. Невдовзі Й. Мандельштама за доносом керівництва спілки письменників заарештували і знову вже в останнє вислали, чого він не витримав і помер неподалік від Владивостока в 1938 році. Але поет буде завжди жити у своїх віршах, які неможливо знищити, бо вони звучать крізь час. «Повторюючи свої власні слова, він – поет «не на вчора, не на сьогодні, а навсегда». Можливо, він би був таким і без воронезьких віршів, але в цих віршах він повернувся до нас якимось новим боком, його поезія збагатилася новими звуками. Без цих віршів Мандельштам для нас уже більше не Мандельштам. І його доведеться по-новому вивчати» [3, с. 60–61], – справедливо зазначив Г. Струве.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мандельштам О.Э. Собрание сочинений: В 4-х т. / Осип Мандельштам: [Вступ. стаття Г. П. Струве, Б. А. Филиппова] – Т.1. – М. : ТЕРРА, 1991. – 684 с.
2. Роговер Е.С. Русская литература XX века: учеб. пособие. – М. : Форум, 2006. – 496 с.
3. Струве Г.П. О.Э. Мандельштам. Опыт биографии и критического комментария / Г. П. Струве // О.Э. Мандельштам. Собрание сочинений: В 4-х т. – Т.1. – М. : ТЕРРА, 1991. – С. 5-61.
4. Ульяшов П.С. Одинокий искатель (О.Э. Мандельштам) / П.С. Ульяшов. – М. : Знание, 1991. – 63 с.

Анастасия Чеботарева

ЦИКЛ «ВОРОНЕЖСКИЕ ТЕТРАДИ» ОСИПА МАНДЕЛЬШТАМА

В данной статье рассмотрен один из малоисследованных лирических циклов известного русского поэта О. Мандельштама «Воронежские тетради». Раскрыты основные темы и мотивы цикла в контексте позднего периода его творчества. Показана эволюция лирического героя в данном поэтическом цикле.

Ключевые слова: лирический герой, образ автора, мотив, тема.

Anastasiya Chebotarova

THE CYCLE OF “VOROZHENSKIE TETRADI” BY IOSIF MANDELSHTAM

This article deals with the one of unknown lyric cycles “Voronezh copybooks” by famous Russian poet Osip Mandelstam. The main appearance of themes and motives in his last period are shown. Evolution of lyric hero in the author’s poems are presented in the article.

Key words: lyric hero, image of author, motive, theme.

Одержано 11.03.2008 р., рекомендовано до друку 25.05.2009 р.